

Әңгіме өзегі

Белгілі жазушы, журналист, белді қайраткер Жарасбай Сүлейменов - 75 жастың биігіне ғана емес, азаматтықтың да асқарына шыға білген азамат. Өмірін әдебиет пен ақпарат саласына арнап келе жатқан қаламгер түрлі жанрда қалам тартып, сөз өнерінің сан саласын зерттеп, зерделейді. Өмірге ой көзімен қарап, кеңес өкіметінің тұсында және тәуелсіздік жылдарында орын алған оқиғаларды шынайы бейнелеу арқылы замандастарының қилы тағдыры мен бөлек болмысын шебер суреттеген жазушының сан алуан жанрдағы әңгімелері-өз алдына бөлек тақырып.

Әңгіме жазу да - жеке дауыста өн салуға ұқсас өнер. Адам көзінің еш нәрсені жасыра алмайтыны сияқты, әңгіме жанрында да жазушы жетістігі мен кемістігін жасыра алмайды. Әңгіме - жазушы шеберлігінің айнасы, мұнда бәрі көктамырланып көрініп, алақандағыдай анық әрі сайрап тұрады. Қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың бастауында Ыбырай Алтынсарин тұрады. Жанрдың бойына қан жүгірткен қаламгерлер ретінде Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсіреповтердің есімдерін атаймыз. Тәуелсіздік жылдарында аталмыш салада келелі еңбек еткендер - Тынымбай Нұрмағамбетов, Мұхтар Мағауин, Қабдеш Жұмаділов, Бексұлтан Нұржекеев және тағы да басқаларды білеміз. Бұл бағытта қалам сілтеп жүрген жазушылардың қатарында жерлесіміз, дарынды жазушы - Жарасбай Сүлейменов те бар.

Жарасбай Сүлейменов - әңгіме жанрында детективтік сюжеттерді шебер пайдалана білген суреттер екендігін баса айта кеткен жөн. Жалпы детективтік әдебиет - шытырман оқиғалы қылмыстық істерді ашуға құрылған шығарма. Детективтік көркем шығарманың сюжеті жұмбақ қылмыстарды логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге құрылып, басты кейіпкерлері ретінде із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар алынады. Осы кейіпкерлер арасындағы алуан түрлі ашық та астыртын қақтығыстардан соң қылмыс әшкереленеді.

Қоғамның кеселі, көлеңке жақтары қылмысты істер арқылы көрініс табатындығын ескерсек, сол дертті анықтап беретін тамыршы жанр - детектив. Солай бола тұра, детектив қазақ әдебиетіндегі кенже қалған жанрлардың бірінен саналады. Алайда детективті әдебиеттің толыққанды жанры деп қарап, осы салада қалам тартып жүрген отандық жазушыларымыздың күн санап көбеюі аузымызды күшпен сүртуге болмайтынын дәлелдеуде. Қазақ әдебиетіндегі детектив жанрына қалам тербеушілер туралы айтқанда, ең алдымен ойымызға Кемел Тоқаев, Қалмұқан Исабаев, Арман Әлменбет, Сабыр Жақбаев, Болат Бодаубай сынды қаламгерлер оралады. Аталмыш қаламгерлердің легінде жерлес жазушымыз Жарасбай Сүлейменовтің де есімі айырықша аталады. Жазушы Ж.Сүлейменов оқырманы көп, қоғам үшін өзекті - шытырман оқиғалы детектив жанрында өнімді еңбек етіп келеді. Оның бұл жанрда жазылған "Көмескі із" повесі, "Кәсіпкердің өлімі", "Көгілдір мазда", "Мезгілсіз атылған мылтық", "Ала биенің әлегі",

"Қақпан", "Бір қап ақша" әңгімелері бар.

"Мезгілсіз атылған мылтық" әңгімесінің сюжеті бірден қылмыстық оқиғаның орын алуынан басталады. Жасы жиырмадан жаңа ғана асқан, бұрын сот алдын көрмеген жас жігіт - Александр Усов аялдамадан төменде жатқан бұлаққа су ішкелі тоқтаған жас жұпты тасада бағып тұрып, аңшы мылтығымен қас қағым сәтте жайратып салады да, алды-артына қарамай тайып тұрады. Орын алған қанды оқиғаның ақ-қарасын ажыратып, қанды қол қылмыскерді қолға түсіру үшін жүргізілетін тергеу амалдары аға инспектор Кәкен Әлімовке тапсырылады. Бұған дейін де талай істі ашып, аса қауіпті қылмыскерлерді ұстаған сұңғыла әрі тәжірибелі қызметкер Әлімов екі кісінің өліміне себепкер болған Усовтың аяғын аспаннан келтіре ала ма? Әңгіменің желісі енді осы сұрақтың төңірегінде өрбиді. Жазушы қысқа да нұсқа баяндаулары арқылы оқырман санасына интрига туғызып алады да, әңгіме желісінің тізгінін толықтай тергеуші Әлімовтің "қолына" табыстайды. Қылмыскерді қолға түсіруге көмектескен ең басты айғақ көлденең кезіккен адамға мүлде елеусіз боларлық нәрсе. Кәдімгі қағаз болғанда да, оқ дәріні тығыздаған қағаздың қалдығы, ал тіпті дәлірек айтсақ, аяғында "ка" деген екі әріп көрінетін мөрдің құрнағы бар ескі журналдың қиындысы. Осы бір болмашы қағаз қиындысының құпиясы мол қылмыстық істі ашқан кілт екеніне, оны аңғара білген полковник пен аға инспектордың байқампаздығына еріксіз қайран боласың. Қылмыскердің ізі расымен де оқиға болған маңайдағы "ка"-ға аяқталатын екі селонның бірі - Веселовкадан табылады. Одан әрі қылмыскердің ізіне түсу қиындық тудырмай, ақыр аяғында құрықталып, қанша жалтарғысы келгенмен, ашу үстінде жас жұпты жер жастандырған қылмысы бұлтартпайтын айғақтармен дәлелденіп, жазасын алады. Бүгінде жастар қылмысы - қоғамның қаны сорғалаған ауыр жарасы, айықпас дерті болып отыр. Тіпті сол қылмыстардың көбі жалған намыс, ауыздықталмаған агрессия үстінде орын алады. Жас ғұмырын тар қапаста өткізуге мәжбүр қылатын осы бір сабырсыз мінез, алды-артын ойлатпайтын ит ашу біз тілге тиек етіп отырған шағын әңгіме-де көріністабады.

"Туған үйдің түтіні" әңгімесінде қазақ халқы үшін аса ауыр мәселелердің бірі - ауылдардың азуы, жаппай урбанизациялану тақырыбы көтерілген. Өкенің ұрпағына арнап салған үйі - балалар үшін бал балалықтың,

— өмірдің өзі

өткен шуақты күндердің белгісі болса, ана үшін - өмірдің өзі. Сондықтан, оны тастап кету - "Бүкір шал" деген лақап желімше өсімдікті тамырынан жұлумен пара-пар. Кез келген шығарма тартыстан тұрады десек, бұл шағын әңгіменің үлкен тартысы - ескі мен жаңа, ауыл мен қала тартысы.

Қазақ қоғамындағы сана мен өмір салтының өзгеруі жазушының "Қуырдақ" әңгімесінде де сөз болады. Жазушы бүгінгі әлеумет өмірдегі туыстық байланыстардың әлсірей бастауы мен "омыртқа беру" дәстүрінің бірте-бірте сиреуінің арасында сәтті параллель жүргізген. Бір ғана дастарқан басындағы жағдайдан жазушы келелі мәселелер алып шығады. Ол - қазақ қоғамындағы тозықтың озықты басуы, біздің жағдайда, омыртқа берудің орнына жұртты қуырдаққа шақырып, арақ-шараппен мез қылу, мақтанқұмарлық мақсатындағы орынсыз аста-төк ысырапшылық, орынсыз астамшылық.

"Бүкір шал" әңгімесінде жазушы әкенің ерекше образын жасайды. Әңгімедегі Берік - өз өмірінде түрлі өткелдерден өтіп, көпті көрген дана қария. Кеңестің өктемшіл өкіметі өрістеп, жүйеге жағынған коммунистер есіріп, "көмпескелеу", "колхоздастыру" деп заңдастырылған тонау мен қорлауды құрбаны болғандардың бірі - Берік ақсақалдың жанұясы. Жазушы бұл сол бір азапты жылдардың зардабын мына бір эпизод арқылы керемет суреттейді: "Әжем марқұм қазан төңкерісі басымызды қаңбақша домалатты ғой, - деп отырушы еді... Мен сол кісінің бауырында өстім ғой. Бір түнде бала-шағасын улатып-шулатып, күйеуін алып кетеді. Артынан өздерін де жер түбіне жаяу айдапты. Қыс іші, қоңыл таяқ етік... Талайлар ит-құсқа жем болып, жолда қалыпты. "Қырық жыл соғыс болса да, ажалды өледі" деген емес пе, әйтеуір әжем елге аман-есен оралыпты. Оралғаны не керек, көшеге шығуға, біреуге тура қарауға қорқатын. Бала кезім, бірде даладан жүгіріп келіп: "Әже, біздің үйге бастықтар келе жатыр" демеймін бе, "құлным-ай" деп еңірей жөнелген әжемнің көз алдымызда талып қалмасы бар ма. Бақсам, бір күні ошағын ойрандап кеткендер қайта айналып соғады-ау деп үрейленіп жүреді екен ғой". Қарт әже осылайша өз заманынан үрейленіп қайтса, Берік ақсақал булығып өмір кешкенін көреміз. Бай тұқымы деген "мазақ қалпағы" тіпті егде тартқан жасына дейін басынан түспеді. Керісінше, бұған "Бүкір шал" деген лақап желімше жабысты. Басқа таптан болғандығы үшін сапалы білімнен, сапалы жұмыстан аластатылған қарт қажымады, қайта қайраттанды. Саналы ұрпақ тәрбиеледі, ерінбей еңбек етті. Жасының молдығына қарамастан күреске түсуі, күресіп қана қоймай белдесуде күші тасыған жас жігіттерді жерге алып жығуы - оның өмірлік қуатының әлі де болсын маздап тұрғанының белгісі. Жазушы осы бір шағын әңгімесі арқылы оқырманды өмір сынақтарынан мойымай, күресуге шақырады.

"Аллергия", "Дауасыз дерт" - жазушының сатиралық мәңде жазылған әңгімелері. Екі әңгімеде де автор қазіргі қоғамдағы адамдардың ұнамсыз қылықтары мен ауру, дерт арасында психологиялық параллелизм жүргізу арқылы, оны шымшыма сатирамен әрлеп, аша түседі. Бірінші әңгімеде туыс-туған, дос-жарандарды қонақ қылудан әбден мезі болған Айманның мінезі ширатыла суреттелінеді. Қазақы мінезден алыстап, қала тұрмысына көндікпен әйел мен ауылдан ағылып, қаладағы үйге түсетін туыстар арасындағы мәміле, ондағы долы әйелдің өзін-өзі ұстауы оқырманның езуіне күлкі үйіріп қана қоймай, бір сәт ойландырады. Әңгіменің шарықтау шегінде үйге бейтаныс туыс келеді. Бұған, әдетінше Айманның "аллергиясы" реакция бере бастайды. Алайда Айманның бейтаныс туысты көргені сол, дертінен бірден айығып кетеді. Әлгі бейтаныс туыс - Айманның жиеншары болып шығады. Бұл тұста Айман - сатиралық образ. Автор Айманның "дертін" мысқылдау арқылы тұтас қоғамдағы осы тектес әйелдердің типтік бейнелерін сәтті жасап шыққан. "Дауасыз дерт" әңгімесінде автор жемқорлықтың кеселді кесапаты турасында сөз етеді. Бірінші жақтан баяндаушы - шағын мекеме бастығы, қатардағы төменгі рангтағы көп шенеуніктің бірі. Автор бұл шығармасында қарапайым жұрттың жарбаңдаған, жалпақтанған, жарамсақтанған, жағымпазданған жағымсыз қылықтарын қағытпа қалжыңмен әшкерелейді. Сәліктің жалған пара беріп, мекеме бастығымен ойнауы, сол тұстағы пара алушының психологиялық жай-күйі, оның кейінгі санасының сарсаңға түсуі, бір сөзбен айтқанда шығармадағы психологиялық ахуал дәл беріледі.

"Жалғыздың үні" әңгімесінде жесір ана мен жетімнің қатал тағдыры мен ауыр тұрмысы көрініс тапқан. Соғыстан кейінгі суық жылдар, жадау тұрмыс, азулы атқамінерлердің әлсіздерге тіс батырған өктемдігі. Осындай азапты тұрмыс Ұмыс секілді әйелдің тұлғалық қасиеттерін жаншып, өмірлік жігер-күшін қажытқан. Ұмыстың алдағы өмірі белгісіздікке толы тұман іспеттес. Ол өміріне үреймен қарайды. Ананың жасығаны соншалық, колхоз төрағасы Қажыбайдың өрімдей қызы Меруертті 60-тан асқан Қожахметке бер дегенде, үстіне жай түскендей абдырап, тұшымды жауап бере алмайды. Тіпті таңертеңге дейін бір шешімі табылар деп, жалған үмітпен ұйықтап та қалады. Өмірдің ауыр соққылары Ұмысты осындай халге түсірсе, қызы Меруертті керісінше шыңдаған. Меруерт - алдағы қиындықтар мен өмір текпінінен қорықпайды, өз бақыты, анасының бақыты үшін күресуге, белдесуге даяр. Өмір майданы қаршадай қыздың мінезін жасық емес, өршіл, күрескер етіп тәрбиелегенін автор бір ғана эпизодпен береді. Құда түскелі келген өктемшіл Қажыбай мен Қожахметке Меруерт: "Неге үндемейсіңдер, қайсыңа қатын керек? Дәмелерің зор екен, жесір кемпір мен жетім баланы басынғыларың келген екен! Қатын керек болса, мына кемпірді алыңдар, өздеріңмен түйдей құрдас, басы да бос! Әйтпесе басты қатырмай, үйден шығыңдар!" - деп зекіп сөйлеп, әлгі екеуін ауыз аштырмастан қуып шығады. Жұдырықтай қыздың жұдырықтай жүрегіңдегі осыншалық кек, ыза, запыран заманның ызғары. Осы бір қысқа әңгімеде автор майданнан тыс соғысты көрсетеді. Бұл соғыста тылда қалған жетім-жесір азапты тұрмыспен, қорлықты өмірмен, сұрқия үстем-тап өкілдерімен күреседі.

Қорыта келе, Ж.Сүлейменов әңгімелері ұлттық бояуы қанық детальдар мен сөз өрнектеріне толы. Автор әңгімелерінде баяндау тәсілінің жеңіл түрін қолданады. Бір демде, бір леппен жеңіл оқылады. Композициялық, сюжеттік құрылысы жинақы, көркемдік жүйесі мығым, орынсыз суреттеулер мен тәптіштеулер мүлдем жоқ. Автор шығармаларында адам өмірі, тағдыры, белгілі бір мәселедегі әрекеттеріне көп мән береді. Сол себептен, автор образдардың ішкі сезімдеріне терең сунғып, олардың мінездерінің меруерттерін шебер тізбектейді. Қорыта айтқанда, Жарасбай Сүлейменовті Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Қ.Жұмаділов сынды әңгіме майталмандары мектебінің бүгінгі таңдағы көрнекті өкілі деп бағалауға болады. Бұл - әдеби дәстүрдің сабақтастығы, жалғастығы. Сонымен қатар Ж.Сүлейменов - қазақ әңгіме жанрына детективті, шытырман оқиғалы әңгімелер шоғырын қалыптастырған, өзіндік өлшемі мен әдеби қолтаңбасы бар дарынды жазушы. Болашақта, жазушының қазақ прозасының арнасын кеңейтіп, оны жаңа идеялар иірімімен, жаңа көркемдік ағыстармен толықтырады деп сенемін.

Жанбай ҚАДЫРОВ,
филология ғылымдарының кандидаты, профессор.